

25.92x34.67	1/3	1	עמוד	הארץ - גלריה	06/07/2023	86745984-1
80790 - בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 6 ביולי 2023						

הארץ

www.haaretz.co.il

יום חמישי י"ז בתמוז תשפ"ג
6 ביולי 2023

גלריה

נעמה ריבה

הסיפור היהודי-גרמני הזה מתחיל במסעדה היפנית "אימורי" ברחוב אן דר שטאופנמאואר בפרנקפורט. זה רחוב קטן שנראה כמו חצר אחר רית של בנייני משרדים גנריים בעיר שמהווה את מרכז העסקים של גרמניה. אך מתחת לבאני ליות של חזיתות הבניינים מבע בעת היסטוריה ששולחת רמזים לקיומה של אחת הקהילות היהודיות העתיקות והמפוארות באירופה – קהילה שקיימת במ קום עוד מאז המאה הראשונה לספירה, כשהעיר היתה מוצב גבול רומי.

מתחת למסעדה היפנית יש מרתף, שכנראה תמיד היה שם אך לא משך את תשומת לבם

המשך בעמ' 2

אפשרות לאוטופיה על חורבות דיסטופיה

במרתף של מסעדה יפנית בפרנקפורט התגלה לפני כשנתיים שריד לגטו היהודי המפואר מהמאה ה-15, שבו נולד מייסד שושלת רוטשילד. איך מנציחה היום צעירה ישראלית את היהודים שנספו ואת בתיהם שנחרבו במלחמת העולם השנייה, ומה חשב המשורר גתה על דיירי הגטו שפגש בביקור?

26.57x33.01	2/3	2	עמוד	גלריה - הארץ	06/07/2023	86745995-3
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790						

רחוב היהודים בפרנקפורט. הסימונים בכחול מראים את תוואי הגטו ובית הכנסת שנחרב. צילום: Jüdisches Museum Frankfurt / מיתר תבל

צילום אוויר ישן של אזור הגטו. בשער: הפגנה נגד כוונות העירייה לבנות פרויקט אזרחי מעל בתי היהודים שנהרסו, 1987. צילומים וצילום שער: Jüdisches Museum Frankfurt

של בעלי המקום הקודמים. הבע"לים היפנים רכשו את הבניין לפני כעשור בלי לדעת שיסודותיו בנויים על החלל היחיד שנשמר בשלמותו מה"יודנגאסה" – הגטו היהודי של פרנקפורט שפעל בין המאות ה-15 וה-19. מתישהו בשנותיים האחרונות הם פנו למוזיאון היהודי בעיר וסיפרו על המרתף, לאחר שהבינו שהוא שריד בעל ערך. "מיד הבנו שיש כאן ממצא מרעיש", מספרת פרופ' מרים ונ-צל, מנהלת המוזיאון היהודי של פרנקפורט.

המרתף, חלל עם קירות עבים בנויים מאבן חול אדומה ותקרת קמרונות, הוא שריד מאחד הבניינים המודרניים הראשונים שנובנו בחלקו הצפוני של הגטו בתחילת המאה ה-19, והחליף חמישה בנייני מגורים צרים ועתים קים יותר. הוא שרד את ההפגזות הכבדות של מלחמת העולם השנייה, שהשימדו חלקים נרחבים ממרכז העיר. בית הכנסת ברחוב נהרס עוד קודם, בליל הבדולח ב-1938.

המילים "גטו יהודי" בהקשר של פרנקפורט, מתעצות. זה אינו גטו שבו רוכזו היהודים בשואה אלא רובע יהודי סגור שבו היהודים חיו, נולדו, גדלו, סחרו, עבדו ומתו. כמוהו למשל הגטו שהוקם במאה ה-16 בוונציה – העיר הראשונה שבה השתמשו במילה גטו. אבל רובע יהודי צפוף ומוגדר, שכל היהודים מחויבים לגור בו, הוקם בפרנקפורט עוד קודם לכן, ב-1462, בעקבות החלטת מועצת העיר כי על היהודים לעבור לגור במקום אחד. גם קיסר האימפריה הרומית הקדושה פרידריך השלישי דרש עוד ב-1442 ליישב מחדש את הקתדרלה, שכן שרידי גוררים ליד הקתדרלה, שכן שרידי תם בבית הכנסת הפריעה למתפללים הנוצרים. כך או כך, בתודעה היהודית נתפס הגטו בוונציה, שהוקם מאוחר יותר, כגטו הראשון.

"יודנגאסה" הוקם לצד חומת פרנקפורט, סמוך לבית הקברות היהודי העתיק. ממערב הוא נתחם על ידי רחוב Staufenmauer, ואת צידו המזרחי של הגטו תחמה ה-Judenmauer – חומת היהודים. הבתים היו מבני עץ אופייניים לעיר שעד היום ניתן לראות כמזכירם בעיירות וערים סביב נהרות המייזן והריין. בית הכנסת נבנה מאבן. כעוד שטח הגטו לא השתנה – רחוב יחיד באורך כ-300 מטר – האוכלוסייה היהודית ביודנגאסה גדלה במהירות במאה ה-18 מכ-150 תושבים ל-3,000 שחיו בצפיפות. בגטו הזה נולדו גם

עדיית מכות ופיתאום וזיהיתי את הרחוב הצדדי הזה, אך דר שטאופנמאואר, שעוקב במדויק אחרי תוואי הרחוב היהודי מסוף המאה ה-19. שריד אחרון מהחר מה של העיר וגם של הגטו, חומת שטאופן, עדיין קיים שם". נקודת המבט שלה כישראלית חילונית, שכנה ניצול שואה הולנדי, איפשרה לה להתבונן אחרת במקום. תבל יצרה פרויקט הקרוי "נויאלטלנד" (בגרמנית: ארץ חדשה ישנה, מתכתב עם "אלט-נוילנד" של הרצל), שהוצג באפריל 2023 בסדרת אירועים ביוזמת המוזיאון היהודי, המוזיאון הארכיאולוגי והמרכז לאמנויות הבמה בעיר (מוזונוטורם). "המפגש הראשוני שלי עם האתר היה לא פשוט. נעלבתי", היא מספרת. "אין במרחב העירוני כמעט זכר להיסטוריה העשירה והכואבת של יהדות פרנקפורט. בכל זאת, עצרתי את עצמי מהנטייה הכמעט אוטומטית להרוס את בנייני המזכירים ולבנות במקומם אנדרטה, מוזיאון, או בית כנסת חדש. הטענה המרכזית שלי היא שגם הבניינים הגנריים האלה הם חלק מההיסטוריה של המקום – והשתקפות של האדישות הגרמנית בשנות ה-60 לשרידי המורשת הבנויה של הקהילה היהודית. מבחינתם, הם מוכרחים להישאר".

תבל הגתה הצעה חלופית: "סדרת התערבויות אדריכליות כירורגיות בבנייני המשרדים האלו, שמטרתן לרשום את הזיכרון של בית הכנסת שהושמד. אני מציעה ייסוד של בית כנסת במובן המילולי – בית התכנסות, שמזכיר מין יהודים ולא יהודים לבוא במגע עם השכבות ההיסטוריות במקום. זו לא המצאה שלי: ישנן

למיתר תבל, חוקרת ומעצבת בת המתגוררת בהולנד, שלמדה אדריכלות בטכניון. היא המשיכה ללימודי תואר שני בלפט והכינה את האדריכל היהודי-גרמני אלפרד יקוב, שתכנן יותר מעשרה בתי כנסת בגרמניה. "דרך אל-פרד נחשפתי לראשונה – די מביך בדיעבד – לקיומן של קהילות יהודיות בגרמניה של אחרי המלחמה", היא אומרת. "הנרטיב הציני שעליו גדלתי עיצב אצלי תודעה צרה שלפיה כל מי ששרד את השואה עלה לישראל או היגר לארה"ב. אם זה המצב, עבור מי נבנו בתי הכנסת האלה בשנות ה-80 וה-90?"

די מהר תבל הבינה שיש בשטח יותר שרידים יהודיים ממה שהעין רואה. "הלכתי לארכיון כדי להבין איפה היה הגטו,

אברהם לוי, יהודי יליד אמסטרדם, שביקר בעיר וכתב: "התפעלתי מהבתים הגבוהים ומשני בתי הכנסת היפים שהיו מקשות אבן וקושטו בחלונות גבוהים ואורגניטיים מנחושת משובחת. היהודים ידועים במסירותם ללימודים והיודנגאסה הוא ביתם של תלמידי דים שהגיעו מכל רחבי גרמניה ופולין". רק עם הליך האמנציפציה, הורשו ב-1864 היהודים לעבור לחלקים אחרים בעיר ובחלוף כמה שנים רוב הבתים המקוריים נהרסו והוחלפו.

מבט מרעין

במשך כמה חודשים לא ידעו במוזיאון היהודי מה לעשות עם החלל שהתגלה מתחת למסעדה. בשלב מסוים הציגו את המקום

מיתר תבל. התערבויות כירורגיות במוזיאון Jüdisches Museum Frankfurt / Foto: Stefanie Kösling

האדריכלית מיתר תבל: "במפגש הראשון עם האתר נעלבתי. אין כמעט זכר להיסטוריה העשירה והכואבת של יהדות פרנקפורט. אבל נמנעתי מלהרוס את בנייני המשרדים ולבנות במקומם אנדרטה או מוזיאון"

"מחשבה אבסורדית"

זו לא הפעם הראשונה שסיפורים יהודיים צצים בפרנקפורט מתחת לפני הקרקע. ב-1984 הכריזה העירייה על תכנון מחדש של אזור כיכר בורן (Börneplatz),

17.6x33.43	3/3	3	עמוד	גלריה - הארץ	06/07/2023	86745994-2
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציורו - 80790						

המילים "גטו יהודי" בהקשר של פרנקפורט, מתעתעות. זה אינו גטו שבו רוכזו היהודים בשואה אלא רובע יהודי סגור שבו היהודים חיו, נולדו ומתו. כמוהו למשל הגטו שהוקם במאה ה-16 בוונציה

להעלות את המודעות להיסטוריה שמתחת לאדמה ולערב אנשים בהתמודדות עם העבר היהודי בעיר.

ואמנם, תבל מציעה גם לרצף מחדש את המרחב שבין מוזיאון היודנגאסה ורחוב אן דר שטאופנמאואר. "עשו פרויקטים דומים בעולם, למשל בגטו ורשה או בחומת ברלין. אבל אני מציעה שזה לא יהיה אתר ויכרון אלא חלק מהנוף הימיומי, בתקווה לייצור דרך שבה יתקיימו זו לצד זו שכבות שונות, היסטוריות, חברתיות, תרבותיות."

גם בשביל הגרמנים

בשנת 2022 ביקרו במוזיאון היהודי בפרנקפורט כ-76 אלף איש. כשליש מהם סטודנטים, ויותר מרבע תיירים, בהם יהודים מהעולם וגם ישראלים. ונצל צופה יותר ממאה אלף מבקרים השנה. לאחרונה תבל גם עובדת עם מש"ר דר Wandel Lorch Götze Wach, שבין היתר מתמחה באתר רי תפילה של נוצרים, מוסלמים ויהודים. המשרד תכנן את בית הכנסת בדרודן בסוף שנות ה-90 ואת המרכז היהודי החדש במינכן. לאחרונה, הם הוזמנו להציע פתרון לחשיפתם של שרידי בית הכנסת בעיר גיסן שממוקמת צפונית לפרנקפורט, שהתגלו בזמן שיפוץ והרחבה של בניין קונגרסים, מורנומנט אדריכלי שנבנה בשנות ה-60 על חורבותיו של הבניין שהושמד גם הוא כליל הבדולח. האדריכל תומאס וואך – שאיתו עובדת תבל – מציין שאי-תרי הויכרון אינם בהכרח לקורבנות הנאצים: "האתרים האלו הם גם בשביל הגרמנים. במיוחד עכשיו כשהעדים הולכים ונעלמים, הויכרון עלול להיאבד ואף אחד לא יוכל לספר. אני חושב שהמצב הזה ייצור עוד אתרי הנצחה ומוזיאונים."

אשר למרתף בפרנקפורט, וניצל סבורה שעליו להיות רשום כאתר לשימור. "אנו במר"מ עם הבעלים כדי שהמקום יהפוך למין שלוחה של המוזיאון. הפרויקט של מיתר נרכש לאוסף המוזיאון ואנחנו רוצים להציג אותו במרתף. העבודה שלה מציעה גישה חדשה למרחב העירוני העכשווי. היא לא נועדה לשחזר את בית הכנסת הישן ולא להפוך את בניין המש"ר רדים משנות ה-50 לאתר הנצחה, אלא מציעה רעיון אוטופי של מרחב קהילתי לשימוש קהילתי שונות, היהודית וגם המוסלמית. אני חושבת שזו אוטופיה יפה בייחס לעתיד העיר, כמו גם לעברו של הבניין."

המרתף שהתגלה מתחת למסעדה היפנית. שריד אחרון של הגטו

אפקטיבי דרך אובייקט או אנדרטה, אומרת תבל. "ויכרון מתקיים בתוך מוחות האנשים, לא באבנים, ולכן חשוב שאלו יקבלו הזדהות מנות לבוא במגע עם ההיסטוריה. התגובות של המשתתפים באירועים היו מרגשות וסקרו בהרחבה בעיתונות המקומית." פרופ' ונצל, מנהלת המוזיאון היהודי בעיר, מכנה את הפרויקט של תבל – "מוזיאון ללא קירות." "חשוב לנו לקיים פעילויות מחוץ למוזיאונים", היא אומרת, "ואחת הפלטפורמות היתה הפסטיבל Mapping Memories – Judengasse Extended, בו הוצגה התערוכה של תבל. אנחנו עושים סיורים למקומות בלתי נראים בעיר, גם באמצעות אפליקציה. בפרנקפורט, עקבות החיים היהודיים הודחקו באלימות מתחת לפני השטח, ואנחנו מעוניינים

מזמין קריאה מחודשת של הרק"מ העירונית", אומרת תבל. "אפ"שר למתוח קו בין מוזיאון היודנגאסה, שהוקם בפשרה הכואבת בשנות ה-80 – לרחוב אן דר שטאופנמאואר ולחלל המרתף". במסדרון המפריד בין היודנגאסה לבניין שלצידו מוצגת תערוכה נוספת שעוצבה על ידי תבל עם הפריטים והקופסאות שנשלחו לארכיון הארכיאולוגי, בהם שכרי כלים מזכוכית, צינור רות להובלת מים מסוף ימי הביניים, עצמות בעלי חיים ועוד. במקביל נערך באפריל אירוע פרפורמנס שבו נחשף הציבור לאוצר הארכיאולוגי, ובנוסף לו הוזמנו תבל והכוריאוגרף והפרפורמר פבריס מצליח את הציבור לסמן זמנית את תוואי הרחוב ההיסטורי.

הסמוך לבית הקברות היהודי. התחרות כללה הקמת בניין עירוני המרכזי שירותים ושטחי מסחר וזכרה אדריכל שווייצרי. אבל כעבור שלוש שנים, במהלך הבנייה, התרחש משהו שהגרמנים חששו ממנו: התגלו מקוואות בעומק של יותר משישה מטרים מתחת לפני האדמה, ושרידיהם של 17 בתי יהודים שהיו חלק מהגטו ההיסטורי של פרנקפורט.

הרשויות העירוניות, וגם הקבלן, לא נטו לשנות את הפרויקט. העירייה הציעה תחילה לתעד את השרידים הארכיאולוגיים ולבנות מעליהם, או לפרק את הבתים ולהקים במקום אחר. הקהילה היהודית דרשה להפסיק את העבודות וקמה תנועת מחאה שדרשה למנוע בשנית את השרידיה של הקהילה היהודית.

ביולי 1987 פירסם העיתונאי וולטר באולר מאמר בעיתון ZEITUNG שתקף את הרשויות. "המחשבה לפרק את כל הממצאים אבן אחר אבן ולבנותם מחדש במקום אחר היא אבסורדית. הם יכולים להישאר רק היכן שהם נמצאים". הוא תקף את היחס של אוכלוסיית פרנקפורט ליהודים. "לקחו מהם הכל. 900 יהודי פרנקפורט התאבדו כדי להימנע מההרג במחנות. תושבי פרנקפורט צריכים לתת ליהודים משהו שהוא לא רק פיצוי פיסקלי קר. צריך להחזיר את ברנפלאץ כתזכורת למה שאנשי פרנקפורט עשו ליהודים."

באוגוסט אותה שנה נערכה הפגנה גדולה בה נכנסו המש"רתפים לאתר הבנייה ונהדפו בידי המשטרה. לבסוף הוחלט על פשרה: השרידים הארכיאולוגיים והחפצים שנמצאו באתר נארו בקופסאות ונשלחו לארכיון המוזיאון הארכיאולוגי בעיר. חמישה בתים מתוך 17 נותרו באתר והיו את הבסיס למוזיאון היודנגאסה. מוזיאון הגטו הפך לשלוחה של המוזיאון היהודי המרכזי שהוקם בארמון משפחת רוטשילד, ונפתח ביום השנה ה-50 לליל הבדולח, ב-1988. מוזיאון היודנגאסה נפתח ב-1992 והוא חלק ממבנה משרדים בסגנון פוסט מודרני ולצידו אנדרטה לזכר 11,134 יהודי פרנקפורט שנספו בשואה.

שריד מחומת הגטו העתיקה של פרנקפורט

"הגילוי כעת של המרתף,